

Mirosław Jodko

Uniwersytet Gdański
Wydział Ekonomiczny
Katedra Makroekonomii
miroslawjodko@gmail.com

HISTORYCZNE UWARUNKOWANIA WŁASNOŚCI – AMERYKA VERSUS ROSJA

Streszczenie: Własność i prawa własności kształtują się pod wpływem szeroko rozumianych czynników historycznych. Wpływają one zarówno na sam proces kształtowania pojęcia oraz instytucji własności, jak i na jego finalny rezultat. Uwarunkowania polityczne, religijne i społeczne przesądziły o istotnej różnicy między Ameryką a Rosją. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z silną obecnością idei wolności i podmiotowości obywatela; w drugim zaś z obecną przez wiele stuleci ideą nadrzędnej roli państwa i braku znaczenia jednostki.

Wykorzystanie relacji i źródeł historycznych pozwala na identyfikację głównych czynników, które prowadziły do ukształtowania systemu republikańskiego oraz systemu despotycznego. Wyjaśnia to przyczyny silnego rozwoju praw własności w Ameryce oraz ich ułomności i ograniczoności w Rosji.

Słowa kluczowe: własność, prawa własności, republikanizm, despotyzm.

Wprowadzenie

W latach 30. XIX w. dwóch Francuzów wyrusza w przeciwne strony świata. Rezultatem pierwszej podróży jest dzieło *O demokracji w Ameryce*; drugiej zaś *Rosja w roku 1839*. Autorów łączyła przynależność do tej samej klasy społecznej oraz podobieństwo poglądów na rzeczywistość ówczesnej Francji. Alexis de Tocqueville z wyraźną rezerwą podchodził do monarchii konstytucyjnej Ludwika Filipa powstałej w wyniku rewolucji 1830 r. Zapewne było to jednym z powodów decyzji o wyprawie za ocean. Główną przyczyną należy jednak upatrywać w jego przekonaniu, że dokonują się tam przemiany społeczne i polityczne o fundamentalnym znaczeniu. Ich siłą sprawczą jest dążenie do równości.

„Stopniowy rozwój równości jest dziełem opatrnościowym. Jest powszechny, trwały i nieustannie wymyka się ludzkiej władzy. Służą mu wszystkie wydarzenia i wszyscy ludzie. Czyż byłoby rzeczą rozsądną wyobrażać sobie, że jedno pokolenie może powstrzymać ruch społeczny, sięgający tak odległej przeszłości? Sądzić, że demokracja, obaliwszy feudalizm i zwyciężywszy królów ugnie się przed mieszczanami i bogaczami? Zatrzyma się teraz, gdy stała się tak silna, a jej przeciwnicy tak słabi?” [Tocqueville, 1976, s. 25].

Wyprawa do Ameryki wpływała więc z przekonania, że kształtuje się tam system antycypujący przemiany, w obliczu których stoi Francja i Europa. „Odniosłem wrażenie, że ta sama demokracja, która zawładnęła społecznościami amerykańskimi, pospiesznie zmierza ku władzy w Europie. Wówczas powziąłem myśl napisania tej książki.” [Tocqueville, 1976, s. 27].

Analiza przytoczonych wypowiedzi pozwala twierdzić, że de Tocqueville starał się przewidzieć nieuchronnie nadchodzące zmiany i wyciągnąć wnioski ułatwiające adaptację do nowej sytuacji.

Astolphe de Custine, wyruszając do Rosji, chciał natomiast znaleźć remedium na tworzący się we Francji system przedstawicielski. Monarchia konstytucyjna Ludwika Filipa była bowiem przyczyną jego obaw o przyszłość Francji. Nieufność do tego systemu politycznego kazała mu upatrywać nadziei w porządku autokratycznym w jego rosyjskiej wersji. Trzymiesięczna podróż do Rosji doprowadziła jednak do całkowitego przewartościowania poglądów. Jak sam deklaruje: „Udałem się do Rosji w poszukiwaniu argumentów przeciw rządowi przedstawicielskiemu, wracam stamtąd jako zwolennik rządów konstytucyjnych.” [Custine, 1995, t. I, s. 21]. W przeciwieństwie do despotii rząd konstytucyjny „wspomaga natomiast rozwój wytwórczości i przysparza ludziom najwięcej dobrobytu oraz bogactw; szczególnie przyczynia się do ożywienia myśli w dziedzinach praktycznych; wreszcie, kierując się nie tyle szlachetnością uczuć, co wydając odpowiednie ustawy, czyni obywatela niezawisłym; oto więc niewątpliwie wielkie zadośćuczynienie za wielkie niedogodności.” [Custine, 1995, t. I, s. 21].

Jak się okazuje zarówno de Tocqueville, jak de Custine dochodzą do tego samego wniosku: system przedstawicielski jest, mimo wszelkich ułomności, lepszym organizatorem życia i ładu społecznego. Pierwszy z autorów doszedł do tego po życzliwej, aczkolwiek niepozbawionej krytycyzmu, analizie demokracji amerykańskiej; drugi zaś po zapoznaniu się z realiami rosyjskiego despotyzmu.

Obserwacje poczynione przez de Tocqueville’a oraz de Custine’a prezentują obraz dwóch odmiennych systemów społeczno-politycznych, stanowiąc jednocześnie podstawę do analizy uwarunkowań, które wpłynęły na kształtowanie amerykańskiej i rosyjskiej koncepcji własności.

1. Rosja – doświadczenie despotyzmu

Francuski osiemnastowieczny aforysta relacjonuje znamienne w swej istocie wydarzenie: „Car Piotr Wielki, bawiąc w Spithead, chciał zobaczyć, co to jest kara przeciągania pod okrętem, na którą skazują majtków. Nie było na razie żadnego winnego; Piotr rzekł: – Niech wezmą którego z moich ludzi. – Najjaśniejszy Panie – brzmiała odpowiedź – ludzie Waszej Cesarskiej Mości są w Anglii, tym samym znajdują się pod ochroną praw” [Chamfort, 1958, s. 85].

Przytoczona historia w formie skondensowanej przedstawia istotę moskiewskiego despotyzmu. Prawem najwyższym jest wola władcy. Status poddanego jest zaś właściwie statusem niewolnika. Wśród czynników, które wpłynęły na powstanie i ukształtowanie rosyjskiego despotyzmu podstawowe znaczenie należy przypisać dziedzictwu mongolskiej supremacji. Momentem przełomowym w historii Rusi była klęska nad Kalką w 1224 r. Zapoczątkowało to trwające wiele pokoleń ściśle uzależnienie znaczącej części ziem ruskich od będącej kontynuacją imperium mongolskiego Złotej Ordy. Skutkiem zniewolenia księstw ruskich było przeniesienie zniewolenia zewnętrznego na relacje wewnętrzne. Władcy księstw ruskich zaczęli traktować swoich poddanych podobnie jak sami byli traktowani przez Mongołów. Wśród nich najbardziej „pojętnymi” i konsekwentnymi naśladowcami okazali się władcy księstwa moskiewskiego. Dziedzictwo mongolskie na tyle ukształtowało rosyjskie relacje społeczno-polityczne, że pozostało trwałym elementem państwa moskiewskiego nawet po wyzwoleniu spod supremacji tatarskiej. Rysem charakterystycznym despotyzmu rosyjskiego było dążenie do likwidacji wszelkiej podmiotowości społecznej zarówno jednostkowej, jak zbiorowej.

Ewidentnym tego przykładem jest historia Nowogrodu, który uniknął mongolskiego podboju. Księstwo Nowogrodu na przestrzeni kilku stuleci stworzyło ustrój polityczny mający charakter republikański. Przejawiało się to m.in. w wybieralności głównych jego urzędników z księciem włącznie. Co więcej, nowo wybrany książę był zobligowany do złożenia przysięgi przestrzegania statutu państwa. Rolę dominującą w życiu politycznym odgrywał zaś grupujący obywateli wiec, którego decyzje miały rangę najwyższą. Wedle niektórych historyków można więc Nowogród uznać nawet za jedyną na terenach ruskich republikę demokratyczną [Pipes, 2000].

Takie rozwiązania ustrojowe sprzyjały tworzeniu własności. Świadczy o tym bardzo duży odsetek prywatnej własności ziemskiej. Wynosił on w końcu XV w. około 60%. Co więcej, posiadaczami ziemi były na równi z mężczyznami kobiety.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę również na nowogrodzki system wymiaru sprawiedliwości. Na podkreślenie zasługuje jego niezależność i powszechność. Przykładem tego są przepisy zobowiązujące sąd arcybiskupi do tego „aby stosował jednakową miarę sprawiedliwości wobec wszystkich, czy to bojarów, czy to średniej lub niższej klasy mieszczan” [Pipes, 2000, s. 259].

Jak nietrudno zauważyć, ustrój polityczny Nowogrodu wykazywał znaczące podobieństwo do rozwiązań charakterystycznych dla spotykanych w miastach ówczesnej Europy Środkowej i Zachodniej.

Lata 70. XV w. przyniosły jednak koniec niezależności Nowogrodu. Kapi-tulacja, będąca konsekwencją ataku ze strony Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, oznaczała nie tylko kres bytu państwowego, ale także podważenie własności prywatnej. Pierwszym aktem nowej władzy była likwidacja instytucji samorządowych. Przede wszystkim zniesiono instytucję wiecu, czego symbolicznym wyrazem było wywiezienie do Moskwy dzwonu, za pomocą którego był zwoływany.

Kolejnym krokiem była likwidacja własności prywatnej w wyniku szeroko zakrojonych konfiskat. Przykładem tego jest pozbawienie kilku tysięcy nowogrodzian majątków i przekazanie ich przez Iwana III swoim ludziom.

W ten sposób zapoczątkowano proces ograniczania, lub wręcz znoszenia, własności prywatnej nie tylko na ziemiach podbitych, lecz również na pierwotnym terytorium Państwa Moskiewskiego. W końcu XV w., za rządów Iwana III, wprowadzono system nadawania majątków nowej szlachcie, pod warunkiem odbywania służby wojskowej. Tak więc własność ziemską miała w tym przypadku charakter przejściowy. Śmierć dotychczasowego użytkownika bądź niemożność spełniania przezeń obowiązków wojskowych skutkowałą przekazaniem majątku przez władcę kolejnemu użytkownikowi. Co więcej, dowolność dysponowania przez władcę wszelką własnością szła znacznie dalej. W formie szczególnie drastycznej ograniczanie wolności i własności kontynuował Iwan Groźny. Przede wszystkim uderzył w szlachtę dziedziczną, która swe majątki wywodziła z sukcesji rodowych, nie zaś z nadań państwowych. Powszechną praktyką stało się pozbawianie tej warstwy społecznej majątków bądź przymusowe przenoszenie dotychczasowych właścicieli na nowe tereny.

Podsumowując, można powiedzieć, że polityka prowadzona przez władców moskiewskich od końca XV w. zmierzała konsekwentnie do politycznego i materialnego uzależnienia szlachty rosyjskiej od państwa. Następowало to w wyniku ograniczania własności poprzez ograniczanie własności dziedzicznej na rzecz warunkowej pochodzącej z nadania władcy. Poszerzaniu obszaru własności warunkowej towarzyszyło obarczenie również właścicieli dziedzicznych obowiąz-

kiem służby na rzecz państwa. W rezultacie silnego uzależnienia od władcy status właścicieli dziedzicznych w dużym stopniu upodobił się do statusu właścicieli z nadania.

Ujednolicenie statusu własności ziemskiej nastąpiło w wyniku ukazu Piotra I z 1714 r., na mocy którego własność ziemska szlachty rosyjskiej została uznana za własność dziedziczną. Nie oznaczało to jednak zniesienia zależności właścicieli od państwa. Wraz ze zmianą statusu formalnego własności nałożono bowiem na szlachtę jeszcze większe obowiązki służby państwowej¹.

System samodzierżawia obejmował również sferę życia religijnego. Moskiewska cerkiew prawosławna od swoich początków, zgodnie z tradycją bizantyńską, pozostawała w silnej zależności od władzy świeckiej. Formalne jej podporządkowanie nastąpiło w początkach XVIII w. Po śmierci patriarchy Hadriana w 1700 r. car Piotr Wielki nie pozwolił wybrać jego następcy, ustanawiając w 1721 r. instytucję Świętobliwego Synodu bezpośrednio zależnego od władcy². Tym samym status Cerkwi Rosyjskiej upodobił się do statusu kościołów w krajach protestanckich.

Należy podkreślić, że status szlachty i duchowieństwa był w Rosji, mimo takich ograniczeń, uprzywilejowany. Większość ludności, jaką stanowiło chłopstwo, pozostawała bowiem w zależności co najmniej półniewolniczej.

Podsumowując, można powiedzieć, że panowanie Piotra Wielkiego wieńczyło budowę systemu despotycznego. Jego częściowe złagodzenie zostało zapoczątkowane w drugiej połowie XVIII w., ale aż do końca swego istnienia Imperium Rosyjskie było prześląknięte duchem despotyzmu³.

Spojrzenie na historię Rosji ukazuje obraz społeczeństwa, w którym przez większą część dziejów podstawowe wolności nie istniały lub występowały jedynie w bardzo okrojonej formie. Nie sprzyjało to zarówno kształtowaniu praw własności, jak i społeczeństwa obywatelskiego.

¹ Ewidentnym tego przykładem jest wprowadzenie systemu rang, który stratyfikował wszystkich urzędników państwa (wojskowych i cywilnych), czyli praktycznie cały stan szlachecki. System rang oznaczał de facto swoiste zmilitaryzowanie tej warstwy społecznej. Oczywiście cała reszta społeczeństwa (poza duchowieństwem), pozostająca poza system rang, miała status w najlepszym razie półwolny.

² Patriarchat został przywrócony dopiero po rewolucji lutowej w 1917 r., ale cała oficjalna Cerkiew Rosyjska została poddana ścisłej kontroli nowej władzy komunistycznej.

³ Ukaz Piotra III z 1762 r. zwolnił szlachtę od obowiązku służby państwowej, co można potraktować jako uznanie bezwarunkowej prywatnej własności ziemi.

2. Ameryka – geneza społeczeństwa obywatelskiego

Formalne narodziny Stanów Zjednoczonych nastąpiły 4 lipca 1776 r. wraz z ogłoszeniem Deklaracji Niepodległości. Wydarzenie to było ostatecznym zwieńczeniem trwających od półtora wieku procesów społecznych, ekonomicznych oraz politycznych.

Początki osadnictwa angielskiego datuje się na 1607 r., gdy około stu kolonistów przybiło do brzegu dzisiejszej Wirginii. W 1621 r. kolejna grupa osadników, Pielgrzymów, przybyła na statku Mayflower. W tym okresie nie zapowiadało fenomenu Stanów Zjednoczonych, które trzysta lat później stały się największą światową potęgą.

Motywacje, które skłoniły pierwszych osadników do porzucenia ojczyzny i wyprawy w nieznane były różne, lecz posiadały jeden wspólny mianownik: wolność. Chodziło o wolność zarówno w wymiarze osobistym, jak i społecznym. To właśnie miał na myśli John Winthrop, pisząc: „Lecz istnieje wolność społeczna i moralna, która czerpie siły w jedności i którą ochraniać winna władza. Jest to wolność czynienia bez lęku wszystkiego, co jest dobre i sprawiedliwe. Tej świętej wolności winniśmy bronić we wszystkich okolicznościach; dla niej, jeśli zajdzie potrzeba, winniśmy narazić nasze życie” [za: de Tocqueville, 1976, s. 65].

Na nowy kontynent przybywali ludzie, chcący rozpocząć nowe życie, które byłoby wolne od ograniczeń religijnych i politycznych Starego Świata. Nie znaczy to jednak, że kolejne grupy osadników tworzyły homogeniczną całość. Różnice społeczne i religijne nadal były wyraźne. Ameryka otwierała jednak możliwości do stosunkowo mało kolizyjnej realizacji celów indywidualnych i społecznych.

Sprzyjało temu kilka czynników:

- brak silnej władzy centralnej;
- dostępność zasobów (zwłaszcza ziemi);
- brak struktur ograniczających wolność indywidualną.

Wprawdzie koloniści przez długi czas czuli się częścią państwa angielskiego, ale odległość od metropolii czyniła jej zwierzchność bardziej formalną niż faktyczną. W związku z tym nie doświadczali nadmiernej obecności państwa.

Dostępność ziemi przesądziła z kolei o niemożności przeszczepienia na grunt amerykański stosunków właścicielskich charakterystycznych dla Europy. Każdy praktycznie mógł stać się posiadaczem, zajmując i zagospodarowując wolne ziemie. Stwarzało to podstawy ekonomiczne dla wolności obywatelskiej.

Spółeczeństwo amerykańskie powstawało bez konieczności kwestionowania i przełamania starych struktur. To otwierało nowe możliwości wyboru.

Konsekwencją wymienionych czynników było tworzenie społeczeństwa obywatelskiego w sposób oddolny. Lokalne społeczności same zagospodarowywały i kształtowały przestrzeń życia społecznego. Prowadziło to do silnego rozwoju samorządności na szczeblu podstawowym. Sprzyjało również budowaniu poczucia odpowiedzialności obywatelskiej.

Upowszechnienie tych postaw doprowadziło do odwrócenia podejścia do pochodzenia władzy. W odróżnieniu od Starego Świata władza nie była w dyspozycji centrum, które mogło część swych uprawnień przekazywać lokalnym społecznościom. W oczach Amerykanów to właśnie lokalne społeczności są pierwotnym źródłem i depozytariuszem władzy, która może być delegowana na szczeble wyższe jedynie w zakresie niezbędnym dla dobra wspólnego.

3. Ameryka – w poszukiwaniu republikańskiego ideału

Spośród całego grona twórców amerykańskiej myśli politycznej warto zwrócić uwagę na Jamesa Madisona, czwartego prezydenta Stanów Zjednoczonych, który w znaczącym stopniu wpłynął na kształtowanie się amerykańskiej myśli politycznej.

W swoich pismach i wystąpieniach Madison prezentował wizję takiego państwa, które pozwoli na zabezpieczenie wolności i własności jego obywateli. Rozwiązaniem był taki system republikański, który z jednej strony jest wystarczająco skuteczny jako gwarant wolności i własności, z drugiej zaś nie pozwala na nadmierną kumulację władzy grożącą autorytaryzmem. „Idealem politycznym jest republika, której głównym zadaniem jest ochrona wolności i własności obywateli. (...) Zasadą rządu republikańskiego jest więc oparcie się na woli większości, z tym wszakże zastrzeżeniem, że władza wypływająca z tej woli większości nie może być nieograniczona. Republika nie powinna przy tym być słaba; rząd republikański musi mieć niezbędne uprawnienia i środki, by realizować swoje cele, z których głównym jest ochrona praw obywatelskich” [Franklin i in., 1977, s. 402-403].

Dla Madisona wolność i własność są wzajemnie sprzężonymi oraz uzupełniającymi się wartościami. W jego interpretacji wolność może być traktowana również jako forma własności. Z tego punktu widzenia Madison wyróżnia dwa znaczenia własności. W artykule opublikowanym w „The National Gazette” z 29 marca 1792 r. mówi: „W myśl pierwszego znaczenia własnością nazywamy należącą do kogoś ziemię, towary lub pieniądze. W myśl drugiego własnością człowieka mogą być jego poglądy oraz prawo do ich swobodnego przekazywania” [Franklin i in., 1977, s. 437]. Ta druga własność oznacza prawo do posiada-

nia i głoszenia poglądów, prawo do wyznawania i praktykowania religii, prawo do bezpieczeństwa i wolności osobistej oraz prawo do realizacji swych uzdolnień. Własność w szerokim ujęciu obejmuje więc nie tylko sferę materialną, ale również wolność osobistą, będącą prawem człowieka. „Jednym słowem, tak jak mówi się, że człowiek ma prawo do własności, można również powiedzieć, iż prawa są jego własnością” [Franklin i in., 1977, s. 438].

Rząd, w ujęciu Madisona, pełni funkcję służebną wobec obywatela. To właśnie zabezpieczenie szeroko rozumianych praw własności jest zarówno przyczyną ustanowienia rządu, jak też głównym celem jego działania. „A jako że to jest jego celem, jedynie taki rząd jest sprawiedliwy, który bezstronnie zabezpiecza każdemu to, co doń należy” [Franklin i in., 1977, s. 438].

Nie będzie sprawiedliwym taki rząd, który wprowadza regulacje, ustanawia bądź popiera monopole oraz podejmuje inne działania ograniczające swobody obywatelskie w sferze społecznej i ekonomicznej. Zagrożeniem dla praw własności może być również niesprawiedliwy system podatkowy. Nierówny rozkład obciążeń podatkowych oraz ich nadmierna wysokość uderzają bowiem we własność prywatną. Przynależnym obywatelowi jest również prawo do słusznego wynagrodzenia za pracę oraz zasłużonego po niej wypoczynku.

Tak więc rząd, który bezpośrednio bądź pośrednio naruszałby wolności obywatelskie czy zagrażał dobrobytowi jednostki nie może stanowić wzorca dla Stanów Zjednoczonych. „Jeżeli Stany Zjednoczone istotnie pragną zyskać albo zasłużyć na zyskanie całej chwały należnej mądrym i sprawiedliwym rządóm, muszą w równym stopniu szanować prawa własności i prawa jako własność” [Franklin i in., 1977, s. 439].

Wyrażane publicznie poglądy Madisona w istotnym stopniu wpłynęły na kształtowanie się amerykańskiej myśli oraz praktyki politycznej. Przekonanie o nadrzędności praw jednostki oraz służebności rządu wpłynęło na postulowane przez Madisona rozwiązania ustrojowe. Był on zwolennikiem modelu federalnego, w którym rząd federalny działa moderująco na ewentualne próby poszerzania obszaru władzy przez rządy lokalne. Sam rząd federalny ograniczany jest natomiast przez rozwiązania instytucjonalne.

Podsumowanie

Historia Rosji i Ameryki jest ilustracją kształtowania dwóch przeciwstawnych systemów politycznych, społecznych i ekonomicznych.

Rezultatem drogi rosyjskiej jest despotyzm oraz uprzedmiotowienie społeczeństwa i jednostki; rezultatem drogi amerykańskiej jest społeczeństwo obywatelskie i podmiotowość obywatela.

Uwarunkowania systemowe nie pozostają bez wpływu na proces powstawania własności prywatnej i tworzenie praw własności. Despotyzm rosyjski, ograniczając wolność, ograniczył tym samym możliwość powstawania i upowszechnienia własności.

Obecny w społeczeństwie amerykańskim duch wolności i prawa sprzyjał natomiast tworzeniu oraz zabezpieczaniu własności.

Pochodzące sprzed bez mała dwóch stuleci świadectwa de Tocqueville'a oraz de Custine'a nadal więc brzmią aktualnie, przestrzegając przed niebezpieczeństwem despotyzmu oraz zagrożeniem dla wolności.

Literatura

Chamfort S.R.N. (1958), *Maksymy i myśli. Charaktery i anegdoty*, Czytelnik, Warszawa.

Custine A. de (1995), *Rosja w roku 1839*, PIW, Warszawa.

Franklin i in. (1977), *Wizje Stanów Zjednoczonych w pismach Ojców Założycieli*, PIW, Warszawa.

Pipes R. (2000), *Własność a wolność*, MUZA S.A., Warszawa.

Tocqueville A. de (1976), *O demokracji w Ameryce*, PIW, Warszawa.

HISTORICAL DETERMINANTS OF PROPERTY – AMERICA VERSUS RUSSIA

Summary: Property and property rights are formed under the influence of broadly understood historical factors. These factors affect both the formation process of the concept and institution of property as well as its final outcome. Political, religious and social conditions determined the profound difference between America and Russia. In case of the former, the key concepts have always been freedom and civil rights, whereas in case of the latter, the superiority of the state and insignificance of a single individual.

The use of historical reports and sources enables us to identify the main factors which lead to the establishment of both the republican and despotic systems. It also explains the reasons for such a strong development of property rights in America and their defectiveness and limitation in Russia.

Keywords: property, property rights, republicanism, despotism.